

Kudüs ve Filistin'in Tarihi Coğrafyası

Özet

Yeryüzü üzerinde bazı bölge veya şehirler vardır ki tarihi ve jeo-politik öneminin yanı sıra kutsal bir ehemmiyete de haizdir. Kudüs ve onu da içine alacak şekilde Filistin ülkesi bu çerçevede akla ilk gelen coğrafi sahadır. Tarihsel süreçte hızlı değişen politik şartlar, bu coğrafyanın devletler hatta büyük imparatorluklar arasında kritik bir mücadele sahası olmasına vesile olmuş; Musevi, Hristiyan ve İslam inancında bölgeye atfedilen ayrıcalıklı değer, bu dinlere mensup devletler ya da diğer siyasi oluşumlar nezdinde buraya egemen olma arzusunu yüzyıllarca diri tutmuştur. Derin kozmopolit yapısı, etnik ve dini çeşitliliği ve mimari zenginliğiyle Filistin ve Kudüs, bu ehemmiyetini haykırmaya rağmen Müslüman akademi camiasında tarihi coğrafyası üzerine çalışmalar sınırlı kalmıştır. 19. yüzyılda emperyalizm fikrinin tetiklediği küresel çatışma ortamında Filistin adının aşırı derecede politik, ideolojik ve stratejik bir boyuta evrilmesiyle bakiyeleri günümüze uzanan "Filistin davası" ve "Siyonizm sorunu", her şeyden önce bu bölgeyi tarihsel coğrafyası üzerinden tanımlamanın gerekli ve önemli olduğu kanaatini canlı tutmaktadır.

Prof. Dr. Ahmet Selçukoğlu
Mardin Artuklu Üniversitesi

Giriş

Batıda klasik dönemden itibaren hayatı önemi keşfedilmiş olmasına rağmen tarihi coğrafya ilmi, İslam toplumlarında az iştilgal edilen bir alan olmuştur. Son dönem Osmanlı müelliflerinden Şemseddin Sami, 19. yüzyıl sonlarında *Kâmusu'l Âlâm* adlı eserinin önsözünü kaleme alırken bu iki ilmi (tarih ve coğrafya) tevem (ikiz) hükmünde görmüş ve her birinin icrasında diğerinin hayati önemine işaret etmiştir.¹ Buna rağmen ülkemizde tarihsel bir dönemi, durumu veya süreci doğru anlamak ve yorumlamak için öncelikle coğrafyanın bilinmesi gerektiği bilinci maalesef tam anlamıyla oluşmamıştır. Bu eksiklik, bu metnin konusu özelinde de tezahür etmiş; tarihi Filistin bölgesi hakkında geçmişten günümüze çok sayıda tarihi, coğrafi, topoğrafik karakterde birinci elden kaynaklar olmasına rağmen bölgenin tarihsel coğrafyası hakkında az sayıda araştırma yapılmıştır.²

Tarihte var olsa bile her coğrafya "*tarihi*" değildir. Tarihi coğrafya kadim bir tarihin, zengin bir kültürel gelenek ve özgün mimari unsurlarla kucaklaştığı sahadır. Filistin özelinde bakılacak olursa, bu ayırıcı özelliklere kendine özgü bir görünüm daha eklenebilir: Meşru bir kutsiyet... Üç semavi din nezdinde kutsal sayılan nadir bölgeler olması, erken dönemlerden itibaren bu dinlere mensup seyyahların Filistin ve Kudüs'ü özel bir ihtimamla gezmeleri ve gördükleri her şeyi ayrıntılı olarak tasvir etmeleri neticesini doğurmuştur. Aynı şekilde antik dönemden itibaren farklı dini/etnik kimlikler taşıyan birçok kronik yazarı da bölgeyle ilgili hadiseleri detaylı ve dikkatli bir şekilde aktarmayı önemsemiştir. Onların metinlerinde daha ziyade politik olaylar vesilesiyle boy gösteren Filistin, diğer bölgelere kıyasla daha çok önemsenmesi gereken bir ülke ve Kudüs

ise kutsiyetiyle ışıldayan mukaddes bir şehir olur. Çok az sayıda coğrafya için söz konusu olan bu aşırı odaklanma yönelimi, Kudüs ve Filistin'in tarihi coğrafyası, topoğrafyası, iklimsel özellikleri, demografik gelişimi, mimari unsurları, ticari ve iktisadi dinamizmi hakkında retrospektif bir portre çizmeyi kolaylaştırmaktadır.

Malum olduğu üzere seyahat yazını, tarihi coğrafya araştırmalarında önemli bir yer işgal etmektedir. Bin bir güçlüğe katlanarak aylar, hatta yıllar süren yolculuklardan sonra uzak şehir ve ülkelere ulaşan gezginler, burada gördüklerini betimleyerek bilgi ve algı üretiminin odağı haline gelirler. Kudüs ve Filistin gibi yerler söz konusu olduğunda bu seyahatlerin amaçlarına "*keşfetme arzusu*" yanında "*ibadet etme*" ideali de eklenir. Böylece kutsal bir güdülenmişlik hissiyle yola koyulan dindar seyyahlar, çileli ve çoğu zaman tehlikeli yolculuklardan sonra önünde saygıyla eğildikleri Kudüs ve Filistin topraklarına ulaşırlar. Her seyyah, kendi dini aidiyetinin şekillendirdiği perspektiften baksa da Filistin ve özellikle de Kudüs ile ilgili şiirsel bir anlatı yönelimi hemen kendini hissettirir. Böylece Yahudi, Hristiyan ya da Müslüman olsun birçok gezginin bu toprakları tasviri, ağırlıklı olarak kutsi, retorik ve duygusal ifadeleri yazılı metinlere dönüştürür.³ 10. yüzyılın Müslüman seyyahlarından Makdisî'nin, "*aklı başında olan herkesin kalbi orası için çarpar*" dediği Kudüs, 14. yüzyılda Dominikli Hristiyan bir keşiş olan Felix Fabri'nin kaleminde "*kokusu dünyaya yayılmış olan en güzel şehir*" olarak boy gösterir. 17. yüzyıl Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'nin satırlarında ise "*bütün milletlerin hasret çektiği yer*" olarak betimlenir.⁴

Bereketli Topraklar: Filistin Bölgesi

Semavi dinlerin kutsal sahası olarak öne çıkan Filistin ülkesinin antik dönem tarihi hakkında bilgiler muhtelif ve karmaşıktır. Filistin adının⁵ MÖ 12. asırda deniz yoluyla bu bölgeye gelen "Filist" ismindeki bir kavim sebebiyle verildiği genellikle kabul edilir.⁶ Ancak farklı kavim ve toplulukların yerleşim alanı olması, muhtelif dini mekânları içermesi gibi etkenler, tarihsel süreçte bu bölgeye farklı isimler verilmesine vesile olmuştur. Bu çerçevede Filistin adı dışında Arz-ı Kenan,⁷ Arz-ı Mukaddes⁸ ve Arz-ı Me'vud (Vaadedilmiş Topraklar) gibi tabirler, bölgenin müstear adları olarak öne çıkmıştır. Babil esaretinden sonra bölgeye Arz-ı Yuda adının verildiği, Zekeriya Peygamber zamanından itibaren ise Arz-ı Mukaddes isminin kullanıldığı belirtilir. Günümüz Yahudileri tarafından da kurgusal/ideolojik bir içerik ve işgali meşrulaştırıcı bir göndermeyle Erets İsrail adı kullanılmaktadır.⁹ Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana özellikle İngiliz manda yönetiminden sonra Filistin adı, coğrafi bir ad olmaktan öte teo-politik ve jeo-politik bir isim olarak da kullanılmıştır.

sina yarımadası

Sina Çölü, Afrika ile Asya'yı birbirine bağlayan ve yaklaşık 61.000 km² yüzölçümüne sahip üçgen şeklinde bir kara parçasıdır. Yarımadanın kurak bölgesi Sina Çölü olarak adlandırılmakta olup, batıda Süveyş Körfezi ve Süveyş Kanalı ile Mısır'ın Doğu Çölü'nden ayrılmaktadır. Ancak doğuya doğru belirgin bir topoğrafik değişiklik olmaksızın Necef Çölü'ne kadar uzanır. Coğrafi açıdan genellikle Asya kıtasının bir parçası olarak kabul edilen Sina Yarımadası, Mısır'ın kuzeydoğu ucunda yer almakta olup, doğuda Gazze Şeridi ile sınır komşusudur. İdari olarak iki vilayete ayrılmıştır: kuzeyde Şimal Sina ve güneyde Cenub Sina. Yarımada, Haziran 1967'de gerçekleşen Altı Gün Savaşı sırasında İsrail tarafından işgal edilmiş, ancak 1979 yılında Mısır ile imzalanan antlaşma kapsamında 1982 yılında Mısır'a iade edilmiştir. Günümüzde soykırımcı İsrail tarafından Gazze halkının sürülme istendiği bölge olarak gündeme gelmektedir.

Filistin bölgesinin, semavi dinler nezdinde mukaddes addedilen Kudüs şehri dışında Lut kavminin yok edildiği Sodom ve Gomore bölgesini,¹⁰ Talut'un Calut ile savaşıp onu mağlup ettiği toprakları,¹¹ Hz. İsa'nın doğduğu Nasıra yerleşimini ve havarileriyle son akşam yemeğini yediği söylenen Siyon Dağı'nı,¹² Eski ve Yeni Ahit'te adı geçen ve kutsal dağ olarak kabul gören Zeytin Dağı'nı, Hz. Davud ve Hz. Süleyman gibi peygamberlerin kabirlerini,¹³ Müslümanlar için "çevresi bereketli kılınan" Mescid-i Aksa'yı içermesi tarihsel süreçte dini ve kutsal kimliğini muhafaza etmesine vesile olmuştur.¹⁴

Bölge, antik dönemlerden itibaren hareketli ve akışkan bir politik tarihe sahiptir. Sırtını Akdeniz kıyılarına dayamış stratejik bir coğrafya olması, ayrıca Akdeniz üzerinden dünyaya açılan ticari bir pozisyonda bulunması gibi etkenler Filistin'in eski çağlardan itibaren çok sayıda istila ve işgale maruz kalması sonucunu doğurmuştur. Belki de bu sebeple bölgenin coğrafi sınırlarını net şekilde çizmek zordur. Genel olarak Filistin denince batıda bölgeyi Avrupa'ya bağlayan Akdeniz, doğuda Suriye, kuzeyde Lübnan ve güneyde Akabe Körfezi arasında kalan coğrafi saha anlaşılır. Bölgenin güneybatısında Sina Yarımadası ve kuzeybatı hattı boyunca ise Ürdün ülkesi uzanır.¹⁵ Ancak tarihsel süreçte politik gelişmelere bağlı olarak sürekli değişen sınırlar, Filistin'i farklı çağlarda, farklı idari yapılarla karşımıza çıkarır. Antik dönemde kadim Finike kıyılarının güney kısmından ibaret olduğu anlaşılan Filistin ülkesi, Romalılar döneminde üçü doğuda üçü de batıda olmak üzere altı idari birime ayrılmıştır. Bu dönemde günümüzde Hayfa ve Yafa arasındaki sahil şeridi

boyunca uzanan eyalete Romalıların "Palaestina Prima" adını verdiği, ancak bu ismin müteakip asırlarda pek fazla kullanılmadığı anlaşılmaktadır.¹⁶

İslam hâkimiyeti zamanında¹⁷ Roma çağındaki teşkilat ve yönetim tarzı önemli ölçüde muhafaza edilmekle birlikte, bölgenin Cündü'l Filistin (Filistin Askeri Bölgesi) adıyla bağımsız bir idari birime ayrıldığı ve Remle merkezli yönetildiği bilinmektedir.¹⁸ İslam coğrafyacıları, bölgenin önemli şehirleri arasında Beytülmakdis (Kudüs) ile Remle şehrine işaret ederler. Bunun dışında Askan, Kayseriye, Nablus, Eriha, Amman, Yafa, Akka ve Gazze gibi şehirlerin adları sayılır.¹⁹ Filistin'i "Şam diyarının en temiz bölgesi" şeklinde tanımlayan 10. yüzyıl Müslüman gezginlerinden İbn Havkal, bölgenin merkez şehrinin Remle olduğunu belirtir ve Gazze şehrinin de Mısır civarına yakın son Filistin yerleşimi olduğunu yazar. 13. yüzyıl coğrafyacısı Yakut el-Hamevî ise Filistin ülkesini "Bilad-ı Şam'ın Mısır tarafındaki son ülkesi" olarak gösterir ve ana merkezinin Beytülmakdis (Kudüs) olduğunu kaydeder.²⁰

Şemseddin Sami, Gazze ile Yafa şehirleri arasına yerleşen Arz-ı Kenan'ın (Fenike) güneyi ve Arz-ı Mukaddes'in (Kudüs) batısına yerleşen araziye eskiden Filistin dendiğini belirtir ve bu sınırların bilahare Şam kıtasının güney kısmını ve bütün Arz-ı Mukaddes ile Lut Gölü'nü içine alacak şekilde genişlediğini yazar.²¹ Bununla birlikte Osmanlı müelliflerinin çoğu Filistin'in, Osmanlı hâkimiyeti altında bir idari birim olarak oluşturulan Kudüs-i Şerif Sancağı arazisine tekabül ettiği noktasında hemfikirler.²² 20. yüzyıl başlarında bu sancak, bugünkü Filistin'in kuzey bölgeleri hariç olmak üzere batıda Akdeniz kıyıları, doğuda Şeria Nehri ve Lut Gölü, Sina Yarımadası'nı da içine alacak şekilde Akabe Kör-

fezi ile sınırlı bir alana tekabül etmekteydi. Ancak İngiliz manda yönetimi altına girdikten sonra Filistin'in sınırları yeniden birtakım değişikliklere maruz kaldı ve kuzeyde Banyas, doğuda Lut Gölü ve Şeria Nehri, güneyde Han Yunus ile Refah arasında çekilen bir hat şeklinde tespit edildi.²³

Filistin'in topoğrafik yapısı hakkında bilgi veren Şemseddin Sami, bölgenin yalnızca batı tarafına yerleşen sahil kesimlerinin düzlük olduğunu, iç kesimlerinin umumiyetle dağlık araziden oluştuğunu yazmıştır. Ona göre Ürdün (Şeria) Vadisi, kürre-i arzda emsali pek az görülen derinliğiyle Filistin ülkesinin doğu cephesini şekillendiren önemli bir fiziki oluşumdur.²⁴ E. C. Willats'in da dikkat çektiği gibi bu arazi yapısı, bölgenin uzun tarihi boyunca nadiren politik olarak birleşmesine sebep olmuştur.²⁵

lut gölü (ölü deniz)

Lut Gölü (Batılı literatürde genellikle "Ölü Deniz" olarak anılır), Müslümanlar arasında Hz. Lût'a izafeten "Lut Gölü" veya "Lut Denizi" olarak adlandırılmaktadır. Batı kaynaklarında ise, gölde ve çevresinde canlı yaşamının neredeyse bulunmaması ve bu duruma atfedilen çeşitli mitolojik anlatılar nedeniyle "Ölü Deniz" anlamına gelen isimlerle tanınmıştır. Bu su kütlesi, hem Kitab-ı Mukaddes'te hem de çeşitli Grek, Roma, Bizans ve Arap coğrafyacıları, tarihçileri ve seyyahlarının eserlerinde, coğrafi ve fiziki özelliklerine göre farklı adlarla anılmıştır. Bunlar arasında Doğu Denizi, Araba Denizi, Sodom ve Gomore Denizi ve Sogar Denizi gibi isimler yer almaktadır. 1993 yılında imzalanan Oslo Anlaşması'na göre, Lut Gölü'nün Filistin yönetimine ait olduğu kabul edilmiştir. Ancak, günümüzde işgalci İsrail, göl kıyısı ile Filistin toprakları arasına tel örgüler inşa ederek Filistin halkının göle erişimini engellemektedir. Bu engelleme, Filistin halkının doğal kaynaklara erişimini sınırlamakta ve Filistin ekonomisi üzerinde olumsuz sonuçlar doğurmaktadır.

Filistin'in iklimsel özellikleri ve fiziki yapıyla ilgili başta seyahatnameler olmak üzere çok sayıda kaynakta bilgi verilir. Akdeniz'in doğu kıyısında sere serpe uzanan bir coğrafya olması hasebiyle bu bölge genel olarak Akdeniz ikliminin etkisi

altında kalmıştır. Ancak arazinin doğal ve fiziki yapısının, özellikle dağlar, vadiler ve çöllerin bu bölgede tipik bir Akdeniz iklimi belirtirleri oluşmasını engellediği söylenebilir. Nitekim Filistin'in Akdeniz kıyı şeridi, güçlü bir yağış potansiyeline sahipken çöllerin hâkim olduğu güney kesiminde karasal iklim özelliklerinin etkisiyle neredeyse hiç yağış düşmez. Bu iklimsel çeşitliliği fark eden Şemseddin Sami de ortalama 600 metre yüksekliğe sahip olduğu belirtilen yerlerinde havasının mutedil olduğunu sahil kesimlerinde ise sıcak olduğunu yazmıştır.²⁶

İklimsel çeşitliliğin, bölgede istihsalı yapılan tarım ürünlerine de yansıdığı anlaşılmaktadır. Orta Çağ'ın Müslüman seyyah ve coğrafyacılarının çoğu, bölgenin bereketli toprakları ihtiva ettiği hususunda birleşirler. Filistin'in dünyanın en verimli yerlerinden biri olduğunu dile getiren İbn Havkal, Kur'an'da Miraç hadisesinin anlatıldığı İsrâ Suresi'nde geçen "çevresini bereketli kıldığımız" (el-İsrâ 17/1) ifadesiyle bu bölgeye atfı yapıldığını düşünür. Aynı asrın bir diğer Müslüman seyyahı Makdisî de bölgedeki bazı şehirlerin coğrafi pozisyonuna göre belli meyvelerin üretimde öne çıktığını yazar. Filistin'de yetiştirilen tarımsal ürünler arasında genel olarak buğday, arpa, darı, pirinç, pamuk ve tütün sayılır. Meyvelerden ise elma armut, kiraz, şeftali, kayısı, nar, badem, ceviz, incir, zeytin, portakal, limon öne çıkmıştır.²⁷

Bölgenin bu tarımsal verimliliğine karşılık yeraltı kaynakları açısından çok zengin olmadığı söylenebilir. Coğrafyacı Yakubî, Ölü Deniz'den mumya yapımında kullanılan humera (asfalt) adlı bir madde çıkarıldığını belirtmektedir. Nâsır-ı Hüsrev, gölden çıkarılan bu maddenin bölge halkı tarafından hangi amaçlarla kullanıldığına dair çarpıcı bilgiler verir. 14. yüzyıl Batılı seyyahlarından John Mandeville de acı

ve tuzlu bir suya sahip olduğunu belirttiği Ölü Deniz çevresinde asfalt çıkarıldığını teyit etmekte, ayrıca bu bölgedeki toprağın sık sık renk değiştirdiğini yazmaktadır. Dahası Orta Çağ seyyahlarından bazıları Ölü Deniz'in, etrafındaki tarım arazilerini de ölü topraklara çevirdiğini gözlemlemiştir. Mesela Ebü'l Fida, bu gölde canlı hiç bir şeyin yaşamadığını belirttikten sonra, gölün yanına yerleşen Lut kavmi diyarında da ziraat, hayvancılık yapılmadığını, ot bile bitmediğini yazmaktadır.²⁸

Bölgenin vergi gelirleriyle alakalı kaynaklarda verilen bazı rakamlar üzerinden İslam hâkimiyeti sonrasında Filistin bölgesinin ekonomik durumuyla ilgili bir çerçeve çizebiliyoruz. Müellif Belazurî, Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan (685-705) döneminde Filistin gelirinin 350 bin dinar kadar olduğunu belirtmektedir. İbn Haldun'un, dönemin devlet arşivlerinden naklettiği verilere göre ise Abbasi halifesi Me'mun (813-833) zamanında Filistin ülkesinin vergi geliri 310 bin dinarı bulmaktaydı. Abbasilerin çağdaşı, seyyah Yakubî de bu rakamı doğrulamaktadır. İbn Hurdazbih'in (ö. 913) bu meblağı 500 bin dinar göstermesi kısa süre içinde bölgenin gösterdiği ekonomik inkişaf ile izah olunabilir.²⁹

Filistin'in nüfusu, etnik ve dini yapısı ile nüfusun tarihsel süreçteki değişimiyle ilgili bazı kaynaklarda kısa bilgiler verilmiştir. İslam fetihlerinden sonra Emeviler zamanında çok sayıda Arap kabilesinin bölgede iskân edildiği söylenir. Yakubî, Filistin bölgesi halkının Arap ve Acem karışımı bir topluluk olduklarını yazmaktadır. Şemseddin Sami, Filistin ülkesinin Hz. Süleyman ve Hz. Davud zamanında 3 milyon kadar nüfusa sahip olduğunu, halihazırda (1910'lu yıllar) ise İbrani, Süryani, Keldani ve Araplardan müteşekkil 650 bin civarında bulunduğunu tahmin etmiştir.³⁰ Bölge nüfusu, 18. yüzyılın ortalarında başlayan

ve 19. ve 20. yüzyıllardan itibaren artan bir şekilde Siyonist işgal projelerinin etkisiyle kontrolsüz bir dalgalanmaya maruz kalmıştır. 18. yüzyılın ortalarında Filistin'de sayıları 12 bini geçmeyen Yahudiler aynı yüzyılın sonlarına doğru 35 bin nüfusa ulaşmışlar, ayrıca bölgede planlı bir kolonileşme süreci yürüterek 1914 senesinde 14 kadar koloni tesis etmişlerdir. I. Dünya savaşı başladığında bölgedeki Yahudi nüfusun 85 bine ulaştığı görülür. Savaş sonrası dönemde bölgeye Yahudi göçünü planlamak ve teşvik etmek için daha sistemli bir politika yürütüldü ve bu amaçla bazı fonlar kuruldu. Bu muhaceret siyaseti kısa zamanda etkisini gösterdi. Aşağıdaki sayısal veriler, 1922-1931 yılları arasında bölgedeki Yahudi kolonileşmesinin istikrarlı bir şekilde arttığına işaret etmektedir.

Cemaat	1922 yılı	1931 yılı	Artış Oranı
Müslüman	591.000	760.0000	% 28,5
Yahudi	84.000	175.000	% 108
Hristiyan	73.000	91.000	% 24,5
TOPLAM	757.000	1.035.000	

Tablo 1: 1922 ve 1931 Yıllarında Filistin Nüfusu

İngiliz hükümeti döneminde nüfustaki olağanüstü artışa dikkat çeken E. C. Willats'ın verilerine nazaran Yahudiler 1922'de yerleşik nüfusun %12,9'unu oluştururken, bu oran 1944'te %32,6'ya çıkmış; artışların %74'ü göçten kaynaklanmıştır. Aynı dönemde Müslüman nüfus da neredeyse iki katına çıkmış, ancak artışların yalnızca %4'ü göçten kaynaklanmıştır.³¹

Mukaddes Belde: Kudüs Şehri

Kudüs şehri, tarihi Filistin bölgesinin en meşhur yerleşimi olup politik ve coğrafi önemini yanı sıra Yahudi, Hristiyan ve Müslüman toplumları nezdinde manevi bir ilhamın da kaynağıdır. Kudüs'ün, ne vakit ve kim tarafından inşa olunduğu hususunda seyyah ve coğrafyacılar genellikle suskundur. MÖ 3 binler öncesinde şehir için Beytülmakdis isminin kullanıldığına dair rivayetlerin yanında³² bazı kaynaklarda şehrin adına ilk kez MÖ 19-18. yüzyıllara tarihlenen Mısır execration metinlerinde rastlandığı dile getirilir. MÖ 14. yüzyıla ait Tel el-Amarna mektuplarında kentin adı "*UrSalim*" ve Asurca metinlerde ise "*UrSalimmu*" olarak kayıtlıdır.³³ Bölgeye seyahat eden Doğulu ve Batılı gezginler şehrin fiziki, mimari ve coğrafi yapısı yanında kuruluşu, adının anlamı ve tarihsel evrimii hakkında muhtelif bilgiler vermişlerdir. Bunlardan John Mandeville, şehrin adının kral Melkisedek³⁴ zamanına kadar Yebus olduğunu bu dönemden itibaren Salem adının verildiğini belirtir. Ona göre Hz. Davud bu iki kelimeyi birleştirip şehre Yebusalem adını vermiştir.³⁵

Kentin tarihi hakkında bilgiler paylaşan Şemseddin Sami Kudüs'te Sahyun tepesinde, Kenaniler tarafından Yebus (Jebus) adıyla bir kasaba inşa edildiğini yazar.³⁶ Anlatıya göre, Hz. Davud mülk ve saltanata nail olduğunda bu Kenanileri buradan çıkarıp şehri zapt etmiş ve bir surla çevirmişti. Halefi Hz. Süleyman ise asıl Beytülmakdis adında meşhur mabed ile kendine mahsus bir sarayı bina ederek şehri genişletti. Bu vakitten itibaren şehre mukaddes anlamında İbranice "*Kadiş*" adı verildi.³⁷

Kudüs için kullanılan müstear adların kesafeti, şehrin kudsiyetine işaret eden önemli göstergelerdendir. Bizans metinlerinde şehrin adı Hierosolyma [ἱεροσόλυμα] (hiero=kutsal) şeklinde geçmektedir.³⁸ Arapların da mukaddes mekânları içermesinden dolayı öteden beri “*el-Kuds*” şeklinde adlandırdıkları bu şehir, Hz. Peygamber tarafından da Beytülmakdis olarak adlandırılmıştır.³⁹ Bu adlandırma bazı Müslüman seyyah ve coğrafyacılar tarafından da kullanılmıştır. Daha eski dönemlerde Kudüs için İliya/İlya adı (Latince Aelia) bazı kaynaklarda telaffuz edilir. Belazurî’nin ifadelerinden, İslam fetihleri sırasında şehrin halen bu isimle anıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁰ İbrani-cede Ursalim (Yeruşalayim) olarak geçen bu kelime, batı dillerine Jerusalem olarak intikal etmiştir. Bazı kaynaklarda, şehir için “*el-Balat*” adının da kullanıldığı belirtilir ki muhtelif manalara gelen bu kelime “ikamet yeri” anlamına gelmekte olup eski “*palatium*” şeklinden bozulmuş olmalıdır. Evliya Çelebi ise Süryanilerin şehre Makdine adının verdiğini belirtmiştir.⁴¹

Fatımi hâkimiyetinden itibaren Kudüs için “*Beytülmakdis*” (Kutsal Ev) ifadesinin daha yaygın hale geldiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Nâsır-ı Hüsrev, şehre geldiği 1047 yılında bölge halkının bu şehir için çoğunlukla Kudüs (el-Kuds) adını kullandıklarını gözlemlemiştir.⁴² Kur’an’da Kudüs adı doğrudan telaffuz edilmese de bazı yer adlarının bu kutsal şehre işaret ettiğine dair görüşler vardır. Bu çerçevede müfessirler, Kur’an’da geçen “*Mescid-i Aksa*” (el-İsra 17/1), “*Mübüvve Sıdk*” (Yunus 10/93) ve “*el-Arzü’l Mukaddese*” (el-Maide 5/21) gibi tabirlerle Kudüs ya da genel olarak onu da içine alan Filistin topraklarının kastedildiğini dile getirmişlerdir.⁴³

Orta Çağ gezginlerinin çoğu, Kudüs’ten

dağlık bir arazi üzerine kurulmuş, orta büyüklükte bir şehir olarak bahsederler. 8. yüzyılın başlarında şehre gelen Batılı gezgin Arculf, Siyon Dağı’nın kuzey eteklerinden başlayan kentin kuzey ve doğudaki surlara doğru hafif bir eğimle alçaldığını belirtir.⁴⁴ 10. yüzyıl seyyahlarından İbn Havkal’a göre bu kent, Filistin ülkesinin en yüksek noktasında kuruludur. Aynı şekilde bir yıllık uzun bir yolculuktan sonra 5 Mart 1047 tarihinde şehre ulaşan Nâsır-ı Hüsrev de Kudüs’ün tüm mahalle ve sokaklarını dağlık bir arazi üzerinde kurulduğunu belirtmiştir. Osmanlı coğrafyacısı Şemseddin Sami kenti, Akdeniz’in 62 km doğusunda, Lut Gölü’nün 38 km batısında dağlık ve mürtefi (yüksek) bir mahalde güneyden kuzeye meyil bir bayır üzerine yerleşen dikdörtgen bir yerleşim olarak tasvir etmektedir.⁴⁵ Kentin iklimsel özellikleri hakkında bilgi veren Müslüman seyyahlar, Kudüs’ün tipik Akdeniz iklimi belirtileri gösteren ılıman bir iklimle sahip olduğu kanaatindedir. Şehrin yerlisi el-Makdisî’nin, Kudüs’ü tanımlarken Haremeyn kadısı Ebu’l Kasım ile yaşadığı diyalog bu noktada dikkate değerdir. Buna göre, Ebu’l Kasım’ın kendisinden Kudüs’ün iklimini tarif etmesini istemesi üzerine Makdisî: “*İlmandır, ne çok soğuk ne de çok sıcaktır*” cevabını vermiş; kadı bu cevaba karşılık “*Bu cennetin özelliğidir*” demiştir.⁴⁶ Buna bağlı olarak Seyyahlar, kentin bol yağış aldığına işaret eden dolaylı ifadeler kaydetmişlerdir. Mesela birçok seyyah, şehrin su kaynaklarının yetersiz olduğunu, halkın genellikle yağmur suyundan beslendiğini gözlemlemiş; bu ihtiyacı karşılamak için inşa edilen sarnıçların yağmur sularını belli noktalarda topladığını yazmışlardır. Benzer ifadelerin Haçlı seferleri vesilesiyle bölgeye gelen bazı Haçlı müellifleri tarafından dile getirildiği görülmektedir.⁴⁷

Kudüs’ün fiziki yerleşimi, kapı ve surları, mimari unsurları hakkında başta seyahat-

nameler olmak üzere birçok kaynak bilgi sunar. Roma egemenliği döneminde özellikle imparator Hadrianus (117-138) ve Konstantin çağında Kudüs’ün çok yönlü mimari bir dönüşüme maruz kaldığı bilinmektedir. Eski kentin harabeleri üzerine “*Colonia Aelia Capitolina*” adıyla yeni bir şehir kuran Hadrianus, buraya yeni binalar, hamamlar, tiyatro ve paganist tapınakları inşa eder. Hristiyanlığı kabul eden Konstantin döneminde ise şehirde çok sayıda kilise inşa edilir. 10. yüzyıl gezginlerinden Makdisî, Kudüs’ü Mekke’den daha küçük Medine’den daha büyük bir şehir olarak tasvir ederken yaklaşık yarım asır sonra kenti ziyaret eden Nâsır-ı Hüsrev, şehri-kaldırım taşlarıyla döşenmiş zemini ve sağlam taştan yapılmış binaları, güzel pazarları ile düzlük bir alana kurulmuş büyük bir kent olarak bahseder. 1100 yılı civarında kentte bulunan Haçlı müelliflerinden Fulcherius’a göre, ne çok büyük ne de çok küçük bir şehir olan Kudüs’ün surları arasındaki genişlik dört ok atımı mesafesindedir. Yahudi gezgin Tudelalı Benjamin ise 1165 senesinde şehre girdiğinde Kudüs’ü üç tarafı surlarla çevrili, değişik dilleri konuşan muhtelif milletlerle meskûn bir kent olarak tasvir etmiştir. 14. yüzyıl gezginlerinden İbn Battuta’nın şehrin oldukça büyük ve yontma taştan binalarla mamur olduğu yönündeki gözlemlerini 17. yüzyıl gezgini Evliya Çelebi de paylaşır.⁴⁸ Birçok kaynak müellifi, muhtelif zamanlarda meydana gelen şiddetli depremlerin şehrin mimari dokusuna ciddi zararlar verdiğini dile getirmektedir.⁴⁹ Yaklaşık 4 km uzunluğundaki bir sur tarafından kuşatılan Kudüs’e 700 yılında gelen Galyalı rahip-gezin Arculf, şehirde 84 kule ve altı adet kapı saymıştır. Bununla birlikte müteakip gezginler Kudüs’ün genellikle dört kapıya sahip olduğunu dile getirir. Tudelalı Benjamin 1165 yılında bunları İbrahim Kapısı, Davud Kapısı, Siyon Kapı-

sı ve Yoşafat (Josaphat) Kapısı ismiyle anmıştır.⁵⁰ Müslüman coğrafyacılar ise kentin sekiz demir kapıya sahip olduğu fikrindedir. 1670 yılında şehirde bulunan Evliya Çelebi, bu kapılardan altı tanesinin adını verir ve mimari özelliklerini sayar.⁵¹

Şehrin kalesinin ilk kez Hz. Davud döneminde Talut eliyle inşa edildiği tahmin edilir. Flavius Josephus’un verdiği bilgilere göre Kudüs surları, Hz. Süleyman’ın egemenliği döneminde yeniden inşa edilip genişletilmiştir.⁵² Sürekli kuşatmalara, yağma ve tahriplere maruz kalması kentin güçlü kale ve surlarla korunması fikrini canlı tutmuş, bu çerçevede muhtelif hâkimiyet dönemlerinde Kudüs’ün surları takviye edilmiştir.⁵³ Fatımi egemenliği sırasında 1033 yılında Kudüs duvarları Siyon Dağı’nın tümü dışarıda bırakılacak şekilde yeniden tasarlanmıştır. İbn Battuta, Eyyubi hükümdarı Selahaddin Eyyubi (1171-1193) ve Memlük sultanı I. Baypars’ın (1260-1277), güvenlik sebebiyle şehrin kale duvarlarından bir kısmını yıktırdığına dair bir bilgi paylaşır. Osmanlı çağında Kanuni Sultan Süleyman’ın (1520-1566) emriyle Lala Mustafa Paşa tarafından Haçlı egemenliği zamanında yapılan sur hattı üzerine yeni ve oldukça sağlam bir sur inşa edilmiştir. Evliya Çelebi, bu mimari yapının özelliklerini uzun uzadıya anlatıktan sonra uzunluğunun toplamda 7.050 adımdan oluştuğunu tahmin etmiştir.⁵⁴

Şehrin güneydoğusuna yerleşen ve Kur’anı ifadeyle “*çevresi bereketli kılınan*” Mescid-i Aksa, birçok Müslüman gezginin ayrıntılarıyla bahsettiği Kudüs’teki kutsal mekânlar arasında en önemlisidir. İbn Havkal, bu mabedin İslam dünyasının en büyük camisi olduğunu yazarken, Makdisî ve Yakut el-Hamevî gibi müellifler buranın Şam Camii’nden daha gösterişli olduğunu söylerler. Tüm şehir, dağlık ve kayalık bir zemin üzerine inşa edilmiş

olmasına rağmen bu mescidin bulunduğu arazi dümdüzdür. Muhtelif hükümdar ve yöneticiler eliyle yaptırılmış mermer sütunlar ve süslü revakları içinde barındıran bu ibadet mekânı, Makdisî'nin gözlemlerine göre 26 kapıya sahiptir.⁵⁵

Şehrin merkezinde sağlam bir kaya üzerine yerleşen Kubbetüssahra (Kaya Kubbesi) diğer önemli dini mekânlardandır. İbn Battuta'nın gözlemlerine nazaran burası, "kalemin tarif etmekten aciz kalacağı" eşsiz güzellikte bir mimari dokuya sahiptir. Bir ışık gibi parlayan, altın yaldızlı süsleriyle gökyüzüne göz kırpan bu mekânın tam ortasında Hz. Peygamber'in göğe yükseldiği sert ve bir adam boyu yükselen bir kaya bulunur. Evliya Çelebi, Kubbetüssahra'yı 1000 adımlık bir meydanın ortasında göklere doğru yükselmiş nurlu bir kubbe olarak tanımlamıştır.⁵⁶

kubbetüssahra

Kubbetüssahra, İslam mimarisinin bilinen en erken kubbeli yapılarından biridir. Kudüs'ün fethinden sonra Hz. Ömer tarafından inşa ettirilen mescidin bulunduğu alana inşa edilmesi nedeniyle—özellikle Batılı kaynaklarda—"Ömer Camii" adıyla da anılmaktadır. Yapının üzerine inşa edildiği kutsal kaya (Muallak Taşı), bazı rivayetlere göre Hz. Musa'nın kiblesi olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, Hz. Peygamberin Medine döneminde Kudüs'e yönelerek namaz kıldığı ve kiblenin Kabe'ye çevrilmesine dair ayetler nazil oluncaya dek yöneldiği Kudüs'ten kasıt olarak da bu noktanın işaret edildiği ifade edilmektedir.

Şehirdeki dini mimari unsurlardan biri de Davud Kulesi'dir. İbn Havkal'ın aktarmasına göre, Kur'an-ı Kerim'de "Düşmanların mihraba tırmandığı haberi sana ulaştı mı?"⁵⁷ ifadesinde kastedilen yer burasıdır. Bu yapının 12. yüzyıl başlarındaki görünümü hakkında değerli bilgiler sunan Haçlı müelliflerinden Fulcherius Carnotensis, buranın dökme kurşunla çevrili büyük kare bloklarla yükseltilerek sağlamlaştırıldığını, belli sayıda asker tarafından düş-

mana karşı korunduğunu gözlemlemiştir. Tudelalı Benjamin 10 zira genişliğindeki bu kulenin etrafında 200 kadar Yahudi'nin meskûn olduğunu belirtir. Evliya Çelebi ise her bir taşını 5-6 arşın olarak tahmin ettiği bu kuleyi "devler yapısı" şeklinde nitelemiştir.⁵⁸ Şehrin doğu kesiminde üç semavi din tarafından mukaddes sayılan alana Harem-i Şerif denir ki burası şehirden duvarlar ile ayrılmış yüksek bir zemin üzerinde bulunmaktadır.⁵⁹

Şehrin doğusunda yüksek bir tepe üzerine yerleşen ve Cehennem Vadisi olarak adlandırılan mekânda Hz. İsa'nın gökyüzüne yükseldiğine inanılır. Makdisî'ye nazaran burada bağ ve bahçeler, kiliseler ve tarlalar vardır. Hristiyanlar aynı vadinin ortasında inşa edilmiş bir kilisede Hz. Meryem'in medfun olduğunu dile getirerek buraya ihtiram gösterirler. Şehrin güneyinde Kudüs'e 2 fersah mesafede Hz. İsa'nın doğduğu yer olarak kabul edilen ve yine Hristiyanlarca kutsal bir ziyaret merkezi olarak görülen Beytullahim kasabası bulunur.⁶⁰ Rivayete göre, Hz. Meryem'in doğum sancısı çekerken dayandığı hurma ağacı buradaydı. Burada sadece 2 Yahudi'nin yaşadığı gözlemleyen Yahudi seyyah Benjamin bu yerleşimden su kaynağı bol bir yer olarak bahseder.⁶¹

Kentin önemli ve kutsal kabul edilen bir diğer mekânı Zeytin Dağı'dır. Makdisî, bu dağın tepesinde Hz. Ömer'in çadırını kurduğu yerde bir mescid, Hz. İsa'nın tırmandığı noktada da bir kilise inşa edilmiş olduğunu yazmaktadır. Fulcherius'a göre 12. yüzyılda bu dağın şehre olan uzaklığı bin adım kadardır. Tudelalı Benjamin ise dağın tepesinden Sodom Denizi'nin (Lut Gölü) rahatlıkla görülebildiğini belirtmiştir. John Mandeville'e göre o kadar hâkim yüksekliğe sahiptir ki insanlar buradan

Kudüs'ün birçok sokağını görebilirler. Evliya Çelebi, bu bölgedeki türbe, makam ve ziyaretgâhlar hakkında detaylı bilgi aktarır.⁶²

Kudüs ve çevresinde yetiştirilen başlıca tarımsal ürünler arasında zeytin ve incirin öne çıktığı görülür. Bunun dışında Kudüs şehrinin kendine özgü meyveleri ile meşhur olduğu anlaşılmaktadır. Makdisî, kentte yakın Cebel-i Nadra adı verilen yerde bir tanesi yüz dirhem ağırlığa ulaşan elmalardan bahsetmektedir. Ona göre burada üretilen meyvelerin çoğu kurutularak Mısır'a ihraç edilir. Şehri, mahsulleri bol büyük bir memleket şeklinde betimleyen Evliya Çelebi, özellikle bol miktarda yetişen üzüm ve zeytinini övmüştür. Şemseddin Sami, kenti kuşatan tepeler üzerinde portakal, limon, hurma, muz, üzüm ve zeytin ve sair meyvelerin yetiştirildiğini belirtir.⁶³ Nâsır-ı Hüsrev, her biri zanaat erbabına ayrılmış çok sayıda çarşıdan bahsederken, Tudelalı Benjamin'in kayıtlarından anlaşıldığına göre 12. yüzyılda Kudüs'te Yahudi cemaatin tekeline bulunan boya imalatı sektörü mevcuttur.⁶⁴

Kudüs'ün, muhtelif zamanlardaki demografik yapısıyla ilgili kaynaklara sınırlı bilgiler yansımıştır. 11. yüzyıl ortalarında kentte uğrayan İranlı gezgin Nâsır-ı Hüsrev, şehirde yalnız erkeklerin sayısının 20 bin olduğunu yazmaktadır. Haçlı egemenliği döneminde nüfusun ağırlıklı olarak Avrupalı Hristiyanlardan oluştuğu, bunun

dışında Ermeni, Süryani, Yakubi ve Kipti gibi doğulu Hristiyanların da bulunduğu, Müslüman ve Yahudilerin ise şehirde ikamet etmelerine izin verilmediği iddia edilir. Kent nüfusunun Memlük çağında 10 bin kadar olduğu, 15. yüzyıl sonlarına doğru yaklaşık 15 bin civarında olduğu tahmin edilir.⁶⁵ 19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarında Kudüs'te demografik açıdan en dikkat çeken husus, şehirdeki Yahudi nüfusun hızlı artışıdır. Bu dönemde siyonistlerin Filistin'deki kolonileşme çabaları Kudüs şehrinde de karşılığını bulmuş ve 1860'lardan itibaren şehrin batı ve kuzeybatı istikametinde hızla çoğalan yeni Yahudi mahalleleri kurulmuştur. Öyle ki bu yerleşimler zamanla gerek nüfus, gerekse alan bakımından eski Kudüs'ü fazlasıyla aşmıştır. Şemseddin Sami, 20. yüzyıl başlarında Kudüs'ün dini ve etnik cemaatlere göre oluşturulmuş toplam dört mahalleden oluştuğunu ve Müslüman, Yahudi ve Hristiyanlardan mürekkep yaklaşık 43 bin kişilik bir nüfusa sahip olduğunu belirtmektedir. 20. asır ortalarında kentteki Yahudi nüfus artışının daha kontrolsüz hale geldiği görülür. Gerçekten, yüzyıl başlarında Kudüs'te Yahudi nüfusu 45 bin civarında iken 1946 yılında gelindiğinde bu sayının 100 bine kadar ulaştığı bilinmektedir. E. C. Willats 1944 yılında Kudüs'ün toplamda 157 bin nüfusa sahip olduğunu yazmaktadır.⁶⁶

Sonuç

Peygamberler ülkesi Filistin ve onun gözde şehri Kudüs'ün tarihsel coğrafyasıyla ilgili söylenmesi gerekenler tabi ki bu kadarla sınırlı değil. Diğer tarihi coğrafyalardan farklı olarak kritik ehemmiyetini sadece zamansal "eskiliğinden" değil aynı zamanda semavi kitaplarca tescil edilmiş özgün "kutsallığından" da

alan Filistin, bin yıllar boyunca bu karakterini korumayı başarmış ender ülkelerden biridir. Babiller döneminde gerçekleşen ilk sürgünden itibaren teo-politik bir kimliğe bürünen Filistin, bu asırlardan günümüze kadar dini ideallerin ve manevi ilhamın kaynağı olarak görüldü. Yahudi, Hristiyan ve Müslüman

toplumlar nezdinde tüm tarih boyunca mukaddes ülkelerin ayrıcalıklı mekânı olarak idealize edildi. Böylece kadim coğrafyasına işlenen dini referanslarıyla Filistin ve Kudüs, bir ucu modern zamana kadar uzanan politik ve ideolojik çatışmaların, bitmek bilmeyen meşruiyet savaşlarının ve demografik baskın gelme mücadelelerinin en başat sebebi oldu. Dolayısıyla tarihsel süreçte Filistin ve Kudüs üzerinde siyasi meşruiyet fikri, bu mekânların kadim kimliğine kazınmış dini motiflerden önemli ölçüde beslendi ve bu durum, onun coğrafyasının tarihiliğine ayrı bir boyut ve değer kattı. Bununla birlikte bu ayıracı değer, bir yandan da bölge üzerindeki yıkıcı politikaları körükledi. Yüzyıllar boyunca inanç ile siyasetin, ibadet ve savaşın, isyan ile sürgünün at başı yürüdüğü bu coğrafyaya 19. yüzyıldan itibaren el atan emperyalist siyonizm, bugün

bölge halkına Babil esareti ya da Haçlı istilası dönemlerinden daha acımasız bir kıyımı reva görüyor.

Kaynakça

- Abramsky, Samuel - Avi Yonah, Michael - Gibson, Shimon. "Jerusalem". *Encyclopedia of Judaica* (2nd Edition). XI / 144-173. New York: Thomson Gale, 2007.
- el-Belazurî, Ahmed b. Yahya. *Fütuhu'l-Büldan (Ülkelerin Fetihleri)*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Anonim. *Haçlı Tarihi*. çev. Ergin Ayan. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Buhl, Fr. "Kudüs". *İslam Ansiklopedisi*. VI / 952-964. İstanbul: MEB Yayınevi, 1977.
- Carnotensis, Fulcherius. *Kudüs Seferi: Kutsal Toprakları Kurtarmak*. çev. İlcan Bihter Barlas. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009.
- Cevad, Ali. *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*. 2. Cilt. İstanbul, 1316.
- Cox, F. A. *The Geography, Topography and Natural History of Palestine*. London: John Joseph Griffin and Co., 1852.
- Darkot, Besim - Buhl, Fr. "Filistin". *İslam Ansiklopedisi*. IV / 636-638. İstanbul: MEB Yayınevi, 1977.
- Ebü'l Fida. *Ebü'l Fida Coğrafyası*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022.
- el-Ömerî, Şihabeddin b. Fazlullah. *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Eb-sar)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.
- el-Vakidî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer. *Futuh-Şam*. 1. Cilt. Beyrut: Dar al-Kutub al-İlmiyya, 1997.
- Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. ed. Seyit Ali Kahraman. III / 1-2, IX / 2. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010-2011.
- Fabri, Felix. *The Wanderings of Felix Fabri*. trans. Aubrey Stewart. vol. I. Hanover Square, London: Committee of the Palestine Exploration Fund, 1896.
- Josephus, Flavius. *The Works of Flavius Josephus*. trans. William Whiston. vol. I. Philadelphia: J. B. Lippincott & Co., 1856.
- Goitein, S. D. "al-Kuds". *Encyclopaedia of Islam* (2nd Edition). V / 322-339. Leiden: E. J. Brill, 1986.
- Harman, Ömer Faruk - Tomar, Cengiz. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/323-338. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Huntington, Ellsworth. *Palestine and Its Transformation*. Boston: Houghton Mifflin Co., 1911.
- İbn Battuta. *İbn Battuta Seyahatnamesi*. çev. A. Sait Aykut. 1. Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. 1. Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.
- İbn Havkal. *10. Asırda İslam Coğrafyası*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.
- İbn Hurdazbih. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. çev. Murat Ağar. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.
- İbnü'l Esir, *İslam Tarihi (el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi)*. çev. Abdülkerim Özyayın. 2. Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- Karaman, M. Lütfullah. "Filistin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/89-103. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Le Strange, G. *Palestine Under the Moslems: A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500*. London: Alexander P. Watt, 1890.
- Mandeville, Sir John. *Mandeville Seyahatnamesi: 14. Yüzyılda Doğuya Yapılan Bir Yolculuğun Fantastik Hikâyesi*. çev. M. Faruk Kurt. İstanbul: Herat Kitap, 2024.
- Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed. *İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Takasim)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Nâsır-ı Hüsrev. *Sefernâme*. çev. Abdülvehab Tarzi. Ankara: MEB Yayınevi, 1985.
- de Monte Crucis, Ricoldus. *Doğu Seyahatnamesi: Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu 1289-1291*. çev. Ahmet Deniz Altunbaş. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.
- Byzantius, Stephanus. *Etnica*. trans. Margarethe Billerbeck. vol. II. Berlin: Walter De Gruyter, 2011.
- Samî, Şemseddin. *Kâmusu'l Âlam*. I, V cilt. İstanbul: Mihran Matbaası, 1307-1314.

Tudebodus, Peter. *Birinci Haçlı Seferi: Bir Tanığın Kaleminden Kudüs'e Yolculuk*. çev. Süleyman Genç. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.

Tudelalı Benjamin - Ratisbonlu Petechia. *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*. çev. Nuh Arslantaş. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.

Willats, E. C. "Some Geographical Factors in the Palestine Problem". *The Geographical Journal*, 108 (1946), 146-173.

Wright, Thomas (ed.). *Early Travels in Palestine*. London: Henry G. Bohn, 1848.

Yakubî. *Ülkeler Kitabı*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002.

el-Hamevî, Yakut. *Mu'cemü'l-Buldân*. IV-V. Cilt. Beyrut: Dâr el-Sâdır, 1977.

Yiğit, Emine. *19. Yüzyıl Kudüs Hristiyanları*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.

Dipnot

- Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-Â'lâm, (ifade-i meram kısmı).
- Buna karşılık Batıda doğrudan bölgenin tarihsel coğrafyası hakkında çalışmalar, 19. asırdan itibaren yaygınlık kazanmıştır. Mesela bkz. Wright, Early Travels in Palestine.; Cox, The Geography, Topography and Natural History of Palestine; Le Strange, Palestine Under the Moslems: A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500.; Huntington, Palestine and Its Transformation.
- Mesela bkz. Anonim Haçlı Tarihi; Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petechia, Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri; de Monte Crucis, Doğu Seyahatnamesi: Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu 1289-1291; Fabri, The Wanderings of Felix Fabri, vol. I.
- Krş. Mukaddesî, İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Takasim), 179; Tudelalı Benjamin - Ratisbonlu Petechia, Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri, 50; Fabri, The Wanderings of Felix Fabri, I / 279; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, IX/2, 491.
- Filistlerin bölgedeki faaliyetleri hakkında bkz. Josephus, The Works of Flavius Josephus, I / 225-230. Kelimenin etimolojik izahı ve telaffuzu hakkında bkz. el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, IV/274.
- Darkot-Buhl, "Filistin", IV/636; Karaman, "Filistin", 13/89. Yakut el-Hamevî'ye göre bu bölge adını Hz. Nuh'un torunlarından birinden almıştır. Krş. el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, IV/274.
- Osmanlı tarihi coğrafyacısı Ali Cevad, coğrafi sözlüğünde Fenike sikkelerinden yola çıkarak Arz-ı Kenan adı verilen bölgenin Filistin ve Fenike sahalarını da içine alacak şekilde Ürdün vadisi ile Akdeniz arasındaki bölge olduğunu dile getirmiştir. Bkz. Cevad, Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati, II/569.
- Arz-ı Mukaddes kavramı hakkında bkz. Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, III/1, 86.
- Cevad, Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati, II / 569; Krş. Darkot-Buhl, "Filistin", IV / 636.
- Fabri, The Wanderings of Felix Fabri, I / 274.
- Bkz. İbn Haldun, Mukaddime, I/478; İbn Hurdazbih, Yollar ve Ülkeler Kitabı, 81.
- Tudebodus, Birinci Haçlı Seferi: Bir Tanığın Kaleminden Kudüs'e Yolculuk, 189-90; de Monte Crucis, Doğu Seyahatnamesi: Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu 1289-1291, 27-28, 29, 36; Fabri, The Wanderings of Felix Fabri, I / 289-291; Wright, Early Travels in Palestine, 27-28.
- Josephus, The Works of Flavius Josephus, I / 257, 281; Fabri, The Wanderings of Felix Fabri, I / 301-305.
- İsra suresi, 1. ayet.
- Bu konuda bkz. Willats, "Some Geographical Factors in the Palestine Problem", 146-48; Karaman, "Filistin", 13/89.
- Cox, The Geography, Topography and Natural History of Palestine, 13; Darkot-Buhl, "Filistin", IV / 636.
- Filistin'in, İslam orduları tarafından fethinin Hz. Ömer zamanında h. 16 (m. 637-638) senesinde Amr b. el-As eliyle gerçekleştiği konusunda kaynaklar müttetiktir. Geniş bilgi için bkz. el-Belazurî, Fütuhu'l-Büldan (Ülkelerin Fetihleri), 162-168; el-Vakidî, Futuh-Şam, I/16-20; Yakubî, Ülkeler Kitabı, 104; İbnü'l-Esir, İslam Tarihi (el-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi), II/458-461; el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, V/170-171; Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-Â'lâm, V/3423; Darkot-Buhl, "Filistin", IV/639.
- el-Belazurî, Fütuhu'l-Büldan (Ülkelerin Fetihleri), 154, 167; Yakubî, Ülkeler Kitabı, 103; İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, 149; Ebü'l-Fida, Ebü'l-Fida Coğrafyası, 198; Le Strange, Palestine Under the Moslems: A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500, 26-28; Darkot-Buhl, "Filistin", IV / 639; Remle hakkında bkz. Fabri, The Wanderings of Felix Fabri, I / 265; Wright, Early Travels in Palestine, 286-287.
- Yakubî, Ülkeler Kitabı, 104; İbn Hurdazbih, Yollar ve Ülkeler Kitabı, 73; Ayrıca bkz. el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, IV/274; Ebü'l-Fida, Ebü'l-Fida Coğrafyası, 198; Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-Â'lâm, V/3423.
- İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, 149, 151; el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, IV/274; Ebü'l-Fida, Ebü'l-Fida Coğrafyası, 198.
- Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-Â'lâm, V/3421. Bölgenin antik çağlardaki topoğrafik oluşumu ve genel sınırları hakkında Huntington, Palestine and Its Transformation, 23-29.
- Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, IX/2, 494; Cevad, Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati, II / 569; Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-Â'lâm, V/3421.
- Darkot-Buhl, "Filistin", IV / 637-638.
- Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-Â'lâm, V/3421.
- Willats, "Some Geographical Factors in the Palestine Problem", 147.
- Bkz. Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-Â'lâm, V/3422; Cox, The Geography, Topography and Natural History of Palestine, 118-120; Huntington, Palestine and Its Transformation, 249-282; Willats, "Some Geographical Factors in the Palestine Problem", 148; Karaman, "Filistin", 13/89.
- İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, 150-151; Mukaddesî, İslam Coğrafyası (Ahşenü't-Takasim), 185; Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-Â'lâm, V/3422; Willats, "Some Geographical Factors in the Palestine Problem", 158.
- Yakubî, Ülkeler Kitabı, 104; Nâsır-ı Hüsrev, Sefernâme, 27; Ebü'l-Fida, Ebü'l-Fida Coğrafyası, 199; Mandeville, Mandeville Seyahatnamesi: 14. Yüzyılda Doğuya Yapılan Bir Yolculuğun Fantastik Hikâyesi, 92; Ayrıca bkz. de Monte Crucis, Doğu Seyahatnamesi: Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu 1289-1291, 32; Fabri, The Wanderings of Felix Fabri, I / 274; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, IX/2, 555; Wright, Early Travels in Palestine, 453-454; Le Strange, Palestine Under the Moslems: A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500, 64-67; Karaman, "Filistin", 13/89.
- Krş. el-Belazurî, Fütuhu'l-Büldan (Ülkelerin Fetihleri), 224; Yakubî, Ülkeler Kitabı, 105; İbn Haldun, Mukaddime, I/407; İbn Hurdazbih, Yollar ve Ülkeler Kitabı, 73. Ayrıca bkz. Le Strange, Palestine Under the Moslems: A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500, 45-48.
- Yakubî, Ülkeler Kitabı, 104; Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-Â'lâm, V/3422; Karaman, "Filistin", 13/91.
- Willats, "Some Geographical Factors in the Palestine Problem", 150-151. 1940'lı yıllarda bölgedeki demografik dalgalanmalar hakkında geniş bilgi için bkz. Aynı makale s. 149-154.
- Bkz. Bu kitabın ilk makalesi.

33. Abramsky - Avi Yonah - Gibson, "Jerusalem", XI/144.; Yiğit, 19. Yüzyıl Kudüs Hristiyanları, 1.
34. Eski Ahit'te (Yaratılış, 14/18-20) Kudüs kralı olarak tanımlanan bir kişidir. Flavius Josephus'a nazaran bu kral Hz. İbrahim'in çağdaşıdır ve Melkisedek kelimesi "doğru kral" anlamına gelir. Josephus, The Works of Flavius Josephus, I / 26.
35. Mandeville, Mandeville Seyahatnamesi: 14. Yüzyılda Doğuya Yapılan Bir Yolculuğun Fantastik Hikâyesi, 72. Ayrıca bkz. Josephus, The Works of Flavius Josephus, I / 26.
36. Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-Âlâm, V/3606.
37. Detaylı bilgi için Josephus, The Works of Flavius Josephus, I / 224-225, 261, 265-272; Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-Âlâm, V/3606; Ayrıca bkz. Ebü'l Fida, Ebü'l Fida Coğrafyası, 208; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, IX/2, 492; Wright, Early Travels in Palestine, 39-40; Abramsky - Avi Yonah - Gibson, "Jerusalem", XI/144,145.
38. Byzantius, Etnica, II/273; Abramsky - Avi Yonah - Gibson, "Jerusalem", XI/144. Muhtemelen Salem kelimesinin farklı bir telaffuzu olan Solyma sözcüğü, Flavius Josephus (I, s. 225) tarafından da zikredilmiştir.
39. Bkz. İlk makale,
40. Krş. el-Belazurî, Fütuhu'l Büldan (Ülkelerin Fetihleri), 162; Yakubî, Ülkeler Kitabı, 104; İbnü'l Esir, İslam Tarihi (el-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi), II/458-460; el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, V/166; el-Ömerî, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsar), 293; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, IX/2, 491; Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-Âlâm, V/3605-3606; Wright, Early Travels in Palestine, 37; Le Strange, Palestine Under the Moslems: A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500, 84.
41. Tudelalı Benjamin - Ratisbonlu Petechia, Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri, 49; Mandeville, Mandeville Seyahatnamesi: 14. Yüzyılda Doğuya Yapılan Bir Yolculuğun Fantastik Hikâyesi, 72; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, IX/2, 491; Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-Âlâm, V/3605; Le Strange, Palestine Under the Moslems: A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500, 83-84; Buhl, "Kudüs", VI / 953; Goitein, "al-Kuds", V / 322-323.
42. Nâsır-ı Hüsrev, Sefernâme, 30; Goitein, "al-Kuds", V / 323; Abramsky - Avi Yonah - Gibson, "Jerusalem", XI/144, 156.
43. Harman - Tomar, "Kudüs", 26/324. Ayrıca bkz. Goitein, "al-Kuds", V / 323.
44. Wright, Early Travels in Palestine, 1, 287.
45. İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, 149; Nâsır-ı Hüsrev, Sefernâme, 31; Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-Âlâm, V/3605.
46. Mukaddesî, İslam Coğrafyası (Ahseñü't-Takasim), 179; el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, V/168. Ayrıca bkz. Huntington, Palestine and Its Transformation, 19-41.
47. Nâsır-ı Hüsrev, Sefernâme, 31, 41; Mukaddesî, İslam Coğrafyası (Ahseñü't-Takasim), 180; Carnotensis, Kudüs Seferi Kutsal Toprakları Kurtarmak, 100; Tudelalı Benjamin - Ratisbonlu Petechia, Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri, 51; el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, V/168-169; Mandeville, Mandeville Seyahatnamesi: 14. Yüzyılda Doğuya Yapılan Bir Yolculuğun Fantastik Hikâyesi, 72; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, IX/2, 524.
48. Mukaddesî, İslam Coğrafyası (Ahseñü't-Takasim), 179; Nâsır-ı Hüsrev, Sefernâme, 31; Tudelalı Benjamin - Ratisbonlu Petechia, Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri, 49; İbn Battuta, İbn Battuta Seyahatnamesi, I/84; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, IX/2, 496.
49. Yahudi tarihçi Flavius Josephus, kroniğinde Kudüs ve çevresinde meydana gelen depremlerden sıkça bahsetmektedir (Bkz. Josephus, The Works of Flavius Josephus, I, / 324-325, 520-522). Bunun dışında İslami dönemde 746, 780 ve 1034 yıllarında şiddetli zelzeleler gerçekleştiği kaynaklar tarafından belirtilir. Bkz. el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, V/169; Mukaddesî, İslam Coğrafyası (Ahseñü't-Takasim), 181; Buhl, "Kudüs", IV / 957; Abramsky - Avi Yonah - Gibson, "Jerusalem", XI/157.
50. Tudelalı Benjamin - Ratisbonlu Petechia, Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Göz-

lemleri, 50; Wright, Early Travels in Palestine, 1; Buhl, "Kudüs", IV / 952.

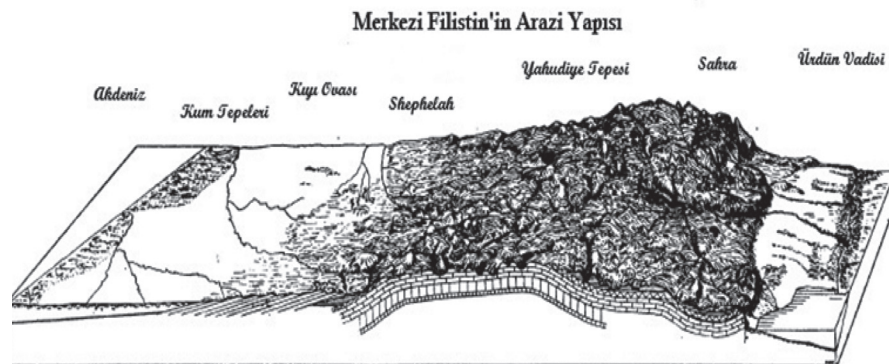
51. Sıhyon Kapısı, Tih Kapısı, Balat Kapısı, Ermiya Sarnıcı Kapısı, Sulvan Kapısı, Eriha Kapısı, Amud Kapısı ve Davud Mihrabı Kapısı. Bkz. Mukaddesî, İslam Coğrafyası (Ahseñü't-Takasim), 180; el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, V/169; Ayrıca bkz. Nâsır-ı Hüsrev, Sefernâme, 43; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, IX/2, 495-497; Le Strange, Palestine Under the Moslems: A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500, 212-217. Şemseddin Sâmî'ye nazaran 20. asrın başlarında kentin ikisi kapalı olan yedi kapısı vardır. Krş. Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-Âlâm, V/3605.
52. Josephus, The Works of Flavius Josephus, I / 261, 274-275.
53. Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, IX/2, 496. Seyyah, bir vesileyle şöyle demektedir: "Kur'ân-ı Mecid'inde Cenâb-ı İzzet açıkça ve yücelterek 42 yerde [Kudüs'ü] övmüştür. O yüzden bütün milletler bu Kudüs'e malik olayım diye nice yüz kere kuşatmalar göre göre kalesi harap idi" (IX/2, s. 494).
54. İbn Battuta, İbn Battuta Seyahatnamesi, I/80; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, IX/2, 492, 494; Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-Âlâm, V/3606; Abramsky - Avi Yonah - Gibson, "Jerusalem", XI/157; Yiğit, 19. Yüzyıl Kudüs Hristiyanları, 105.
55. Detaylı bir tasvir için bkz. İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, 149; Mukaddesî, İslam Coğrafyası (Ahseñü't-Takasim), 180-181; el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, V/169; Nâsır-ı Hüsrev, Sefernâme, 38-45; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, IX/2, 497-501; Le Strange, Palestine Under the Moslems: A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500, 89-113.
56. Toplu bilgi için bkz. el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, V/170; İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, 150; Mukaddesî, İslam Coğrafyası (Ahseñü't-Takasim), 181-82; Nâsır-ı Hüsrev, Sefernâme, 43-48; Ebü'l Fida, Ebü'l Fida Coğrafyası, 208; İbn Battuta, İbn Battuta Seyahatnamesi, I/84; Mandeville, Mandeville Seyahatnamesi: 14. Yüzyılda Doğuya Yapılan Bir Yolculuğun Fantastik Hikâyesi, 79-84; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, IX/2, 504-509; Le Strange, Palestine Under the Moslems: A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500, 114-137; Goitein, "al-Kuds", V / 322.
57. Ayetin tamamı şöyledir: "Davacıların hikâyesi sana ulaştı mı? Bu adamlar mâbedin duvarına tırmanıp Dâvûd'un yanına girmişlerdi. Dâvûd onları görünce telâşlanmıştı. 'Korkma' dediler, Birimizin diğerini haksızlık etmekle suçladığı iki davacıyız biz. Aramızda adil bir hüküm ver, doğruluktan sapma, bize de doğru yolu göster" (Sâd suresi 21-22. ayetler.).
58. İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, 150; Carnotensis, Kudüs Seferi Kutsal Toprakları Kurtarmak, 100; Tudelalı Benjamin - Ratisbonlu Petechia, Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri, 49-50; Ebü'l Fida, Ebü'l Fida Coğrafyası, 198; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, IX/2, 496.
59. Buhl, "Kudüs", IV / 953.
60. Mukaddesî, İslam Coğrafyası (Ahseñü't-Takasim), 182; Nâsır-ı Hüsrev, Sefernâme, 51; Anonim Haçlı Tarihi, 166; de Monte Crucis, Doğu Seyahatnamesi: Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu 1289-1291, 34-35; İbn Battuta, İbn Battuta Seyahatnamesi, I/85; Mandeville, Mandeville Seyahatnamesi: 14. Yüzyılda Doğuya Yapılan Bir Yolculuğun Fantastik Hikâyesi, 73; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, III/1, 118, IX/2, 493, 534-535. Bu yerlerle ilgili 9. ve 11. Yüzyıl Batlı gezginlerinin gözlemleri hakkında bkz. Wright, Early Travels in Palestine, 6, 18-19, 27-29, 44, 455-456.
61. "Sonra doğum sancısı onu bir hurma ağacının dibine yöneltti. Meryem, 'Keşke bundan önce ölsedim de unutulup gitseydim!' dedi" (Meryem suresi, 23. ayet.). Ayrıca bkz. Mukaddesî, İslam Coğrafyası (Ahseñü't-Takasim), 183; İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, 150; Tudelalı Benjamin - Ratisbonlu Petechia, Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri, 53.
62. Mukaddesî, İslam Coğrafyası (Ahseñü't-Takasim), 183; Carnotensis, Kudüs Seferi Kutsal Toprakları Kurtarmak, 100; Tudelalı Benjamin - Ratisbonlu Petechia, Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri, 51; Mandeville, Mandeville Seyahatnamesi: 14. Yüzyılda Doğuya Yapılan Bir Yolculuğun Fantastik Hikâyesi, 90; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle

İle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, IX/2, 516-523. Ayrıca bkz. Anonim Haçlı Tarihi, 165; Ayrıca bkz. de Monte Crucis, Doğu Seyahatnamesi: Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu 1289-1291, 33; Fabri, The Wanderings of Felix Fabri, I / 277; Wright, Early Travels in Palestine, 19.

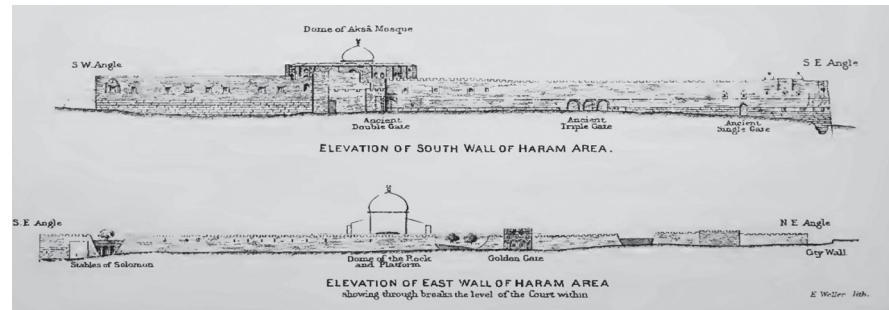
63. Nâsır-ı Hüsrev, s. 31; Mukaddesî, İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim), 183-184; Mandeville, Mandeville Seyahatnamesi: 14. Yüzyılda Doğuya Yapılan Bir Yolculuğun Fantastik Hikâyesi, 90; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, IX/2, 534; Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-Â'lâm, V/3606; Wright, Early Travels in Palestine, 5; Harman - Tomar, "Kudüs", 26/334.
64. Nâsır-ı Hüsrev, Sefernâme, 32; Tudelalı Benjamin - Ratisbonlu Petechia, Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri, 49.
65. Nâsır-ı Hüsrev, Sefernâme, 31; Buhl, "Kudüs", IV / 958; Abramsky - Avi Yonah - Gibson, "Jerusalem", XI/158; Harman - Tomar, "Kudüs", 26/334.
66. Krş. Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-Â'lâm, V/3606; Buhl, "Kudüs", IV / 953; Willats, "Some Geographical Factors in the Palestine Problem", 151.

Ekler

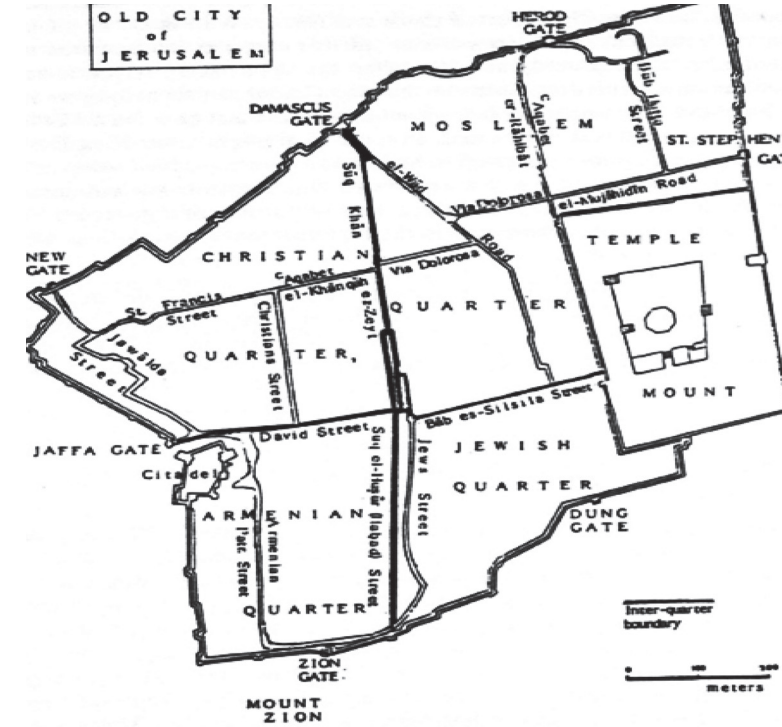
Görsel 1: Filistin Bölgesi'nin Arazi Yapısı (Willats, s. 147)

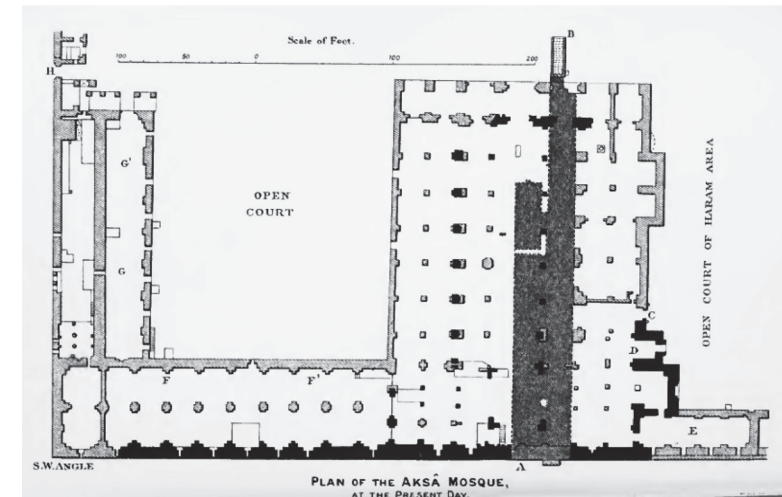
Görsel 2: Harem Bölgesi'nin Güney ve Doğu Cephe Planları (Le Strange, s. 177)

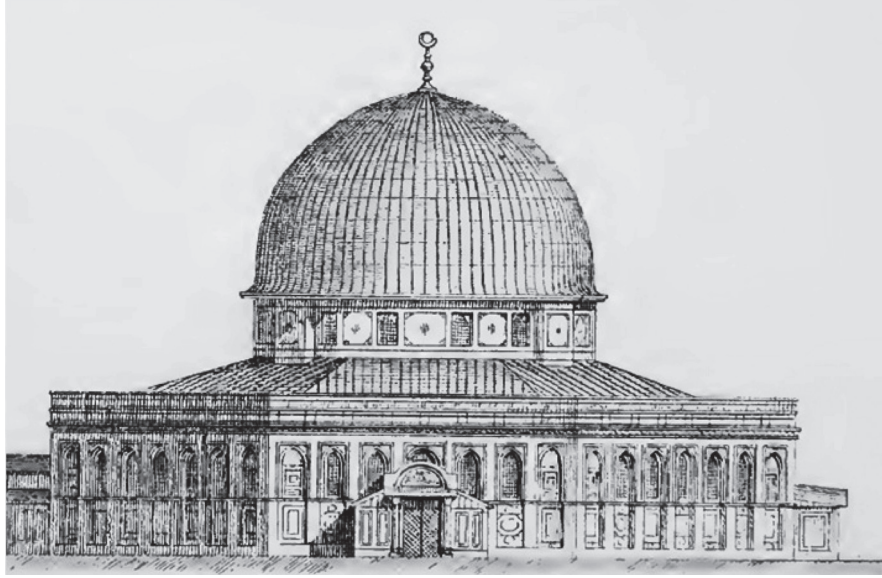
Görsel 3: Kudüs'ün Kapıları (Adar Arnon, s. 4)

Görsel 4: Mescid-i Aksa Planı (Le Strange, s. 110)

Görsel 5: Kubbetü's Sahra (Le Strange, önsayfa)

Görsel 6: Filistin Coğrafyası (DİA "Filistin" maddesi)

